

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 7

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

BADIIY MATNDA PERLOKUTIV EFFEKTNING PRAGMALINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA O'QUVCHI INTERPRETATSIYASIDAGI NAMOYON BO'LISHI

Akramova Surayo Renatovna

Buxoro davlat pedagogika instituti, dotsent (PhD).

e-mail: suraeww1984@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4115-6493>

Annotatsiya.

Ushbu maqolada badiiy matn kommunikatsiyasida perlokutiv effektning pragmalingvistik xususiyatlari hamda uning o'quvchi interpretatsiyasi jarayonida namoyon bo'lish masalalari tahlil qilinadi. Badiiy diskursda muallif tomonidan qo'llanilgan lingvistik va ekstralingvistik vositalarning o'quvchi ongiga, hissiy holatiga hamda estetik idrokiga ta'siri nutq aktlari nazariyasi asosida yoritiladi. Tadqiqotda perlokutiv effektning shakllanishida pragmatik maqsad, kommunikativ strategiya, kontekst va o'quvchining individual tajribasi kabi omillarning o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: badiiy matn, pragmalingvistika, perlokutiv effekt, nutq akti, kommunikativ ta'sir, o'quvchi interpretatsiyasi, badiiy diskurs, pragmatik ma'no.

ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЛОКУТИВНОГО ЭФФЕКТА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЕ В ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Акратова Сураё Ренатовна

Бухарский государственный педагогический институт, доцент (PhD).

Аннотация.

В статье анализируются прагмалингвистические особенности перлокутивного эффекта в художественной коммуникации и его проявление в процессе интерпретации художественного текста читателем. На основе теории речевых актов рассматривается влияние лингвистических и экстралингвистических средств, используемых автором, на сознание, эмоциональное состояние и эстетическое восприятие читателя. Особое внимание уделяется роли прагматической цели, коммуникативной стратегии, контекста и индивидуального опыта читателя в формировании перлокутивного эффекта. Результаты исследования подтверждают значимость перлокутивного воздействия как одного из ключевых факторов прагматической организации художественного текста.

Ключевые слова: художественный текст, прагмалингвистика, перлокутивный эффект, речевой акт, коммуникативное воздействие, читательская интерпретация, художественный дискурс, прагматическое значение.

PRAGMALINGUISTIC CHARACTERISTICS OF THE PERLOCUTIONARY EFFECT IN LITERARY TEXTS AND ITS MANIFESTATION IN READER INTERPRETATION

Akramova Surayo Renatovna

Bukhara State Pedagogical Institute, Associate Professor (PhD).

Abstract.

This article examines the pragmalinguistic characteristics of the perlocutionary effect in literary communication and its manifestation in the process of readers' interpretation of literary texts. Drawing on Speech Act Theory, the study explores how linguistic and extralinguistic devices employed by the author influence the reader's cognition, emotional state, and aesthetic perception. Particular attention is given to the role of pragmatic intention, communicative strategy, context, and the reader's individual experience in shaping the perlocutionary effect. The findings demonstrate that the perlocutionary effect is a crucial element in understanding the pragmatic meaning and communicative impact of literary discourse.

Keywords: literary text, pragmalinguistics, perlocutionary effect, speech act, communicative impact, reader interpretation, literary discourse, pragmatic meaning.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matnni faqat til birliklarining yig'indisi sifatida emas, balki muallif va o'quvchi o'rtasidagi murakkab kommunikativ jarayonni aks ettiruvchi nutqiy hodisa sifatida o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, pragmalingvistikaning rivojlanishi natijasida badiiy diskursda til vositalarining nafaqat mazmun ifodalash, balki muayyan ta'sir hosil qilish imkoniyatlari ham keng tadqiq etila boshlandi. Badiiy matnning estetik qimmati ko'p jihatdan uning o'quvchiga qanday ta'sir ko'rsatishi, qanday hissiy va kognitiv

reaksiyalarni yuzaga keltirishi bilan belgilanadi.

Nutq aktlari nazariyasida muhim o'rin tutuvchi perlokutiv effekt tushunchasi aynan nutqiy birliklarning tinglovchi yoki o'quvchi ongida yuzaga keltiradigan natijasini ifodalaydi. Badiiy matnda perlokutiv ta'sir muallifning kommunikativ maqsadi, tanlangan ifoda vositalari, matnning pragmatik xususiyatlari hamda o'quvchining individual tajribasi bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shu jihatdan perlokutiv effektini o'rganish badiiy asarning ta'sirchanlik mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi.

Badiiy kommunikatsiya jarayonida muallif ma'lum g'oyaviy-estetik maqsadni amalga oshirish uchun turli pragmatik strategiyalardan foydalanadi. Ekspressiv birliklar, obrazli tasvirlar, metaforalar, baholovchi vositalar, dialogik shakllar va kontekstual ma'nolar o'quvchining matnni qabul qilish jarayoniga faol ta'sir ko'rsatadi. Natijada badiiy matn faqat axborot yetkazuvchi vosita emas, balki o'quvchining hissiy munosabati, estetik qarashi va tafakkur jarayonini shakllantiruvchi kommunikativ makonga aylanadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, badiiy matnda perlokutiv effektning yuzaga kelish mexanizmlarini pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilish orqali muallif strategiyalari va o'quvchi interpretatsiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash mumkin. Ayniqsa, badiiy diskursda ta'sirchanlikni ta'minlovchi til vositalarini o'rganish matnning kommunikativ imkoniyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Tilning kommunikativ imkoniyatlarini o'rganishda pragmatik lingvistik yo'nalishi alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur yo'nalish til birliklarining faqat semantik mazmunini emas, balki ularning muayyan kommunikativ vaziyatda qo'llanishi, so'zlovchi maqsadi va tinglovchi (o'quvchi) ongida yuzaga keladigan ta'sir natijalarini ham tadqiq etadi. Shu nuqtayi nazardan, badiiy matn pragmatik jihatdan murakkab kommunikativ tuzilma sifatida namoyon bo'ladi.

Nutq aktlari nazariyasining shakllanishi tilning faoliyatdagi mohiyatini o'rganishga yangi imkoniyatlar yaratdi. Ushbu nazariyaning asoschilaridan biri J. Ostin nutq jarayonini uch asosiy bosqichga ajratadi: lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar. Lokutiv akt nutqiy birlikning bevosita ifodalanishi va mazmunini bildirsa, illokutiv akt so'zlovchining kommunikativ maqsadini aks ettiradi. Perlokutiv akt esa aytilgan fikrning tinglovchi yoki o'quvchiga ta'siri, unda ma'lum ruhiy, hissiy yoki xulqiy reaksiyani yuzaga keltirishi bilan xarakterlanadi.

Badiiy matn doirasida perlokutiv effekt alohida kommunikativ xususiyatga ega bo'lib, u muallifning estetik va pragmatik maqsadlari bilan bog'liq holda shakllanadi. Badiiy asarda muallif voqelikni shunchaki tasvirlab bermaydi, balki o'quvchining munosabatini shakllantirish, ma'lum hissiy holatni uyg'otish, muayyan g'oyani anglatish yoki estetik ta'sir hosil qilishga intiladi. Shu sababli badiiy matndagi har bir til birligi ko'pincha ikki tomonlama vazifani bajaradi: axborot berish va ta'sir ko'rsatish.

Perlokutiv effektning badiiy matndagi namoyon bo'lishi bevosita kommunikativ vaziyat, matn konteksti va o'quvchi omili bilan belgilanadi. Bir xil lingvistik birlik turli o'quvchilar tomonidan turlicha qabul qilinishi mumkin. Chunki o'quvchi interpretatsiyasi uning bilim darajasi, madaniy tajribasi, dunyoqarashi va matnni anglash jarayonidagi faol ishtirokiga bog'liq. Demak, perlokutiv effekt faqat matn tarkibidagi vositalar orqali emas, balki "muallif – matn – o'quvchi" munosabatlari asosida yuzaga keladigan dinamik hodisadir.

Pragmatik lingvistik tadqiqotlarda perlokutiv ta'sirni o'rganishda kommunikativ strategiya va taktikalarga ham alohida e'tibor qaratiladi. Badiiy matnda muallif turli uslubiy-pragmatik vositalardan foydalanib, o'quvchi idrokiga yo'naltirilgan ta'sir mexanizmini yaratadi. Jumladan, ekspressiv leksika, baholovchi birliklar, metaforik ifodalar, takrorlar, sintaktik qurilmalar hamda personaj nutqining o'ziga xos shakllari perlokutiv effektini kuchaytiruvchi vositalar sifatida xizmat qiladi.

Shunday qilib, perlokutiv effekt badiiy matnning pragmatik tabiatini ochib beruvchi asosiy kategoriyalardan biri bo'lib, u muallif niyati, matn vositalari va o'quvchi interpretatsiyasi o'rtasidagi uzviy aloqani ta'minlaydi. Mazkur hodisani o'rganish badiiy kommunikatsiyaning ta'sirchanlik mexanizmlarini aniqlash hamda matnning pragmatik imkoniyatlarini kengroq yoritish imkonini beradi.

Asosiy qism. Badiiy matnning kommunikativ samaradorligi unda qo'llangan til birliklarining nafaqat nominativ, balki pragmatik imkoniyatlari bilan ham belgilanadi. Muallif badiiy tasvir jarayonida ma'lum estetik maqsadni ko'zlab, o'quvchining hissiy va intellektual faoliyatiga yo'naltirilgan turli lingvopragmatik vositalardan foydalanadi. Ushbu vositalar matnda perlokutiv effektini shakllantirib, o'quvchining voqelikka, obrazlarga va muallif konsepsiyasiga nisbatan muayyan munosabatini yuzaga keltiradi.

Badiiy matnda perlokutiv ta'sirni hosil qiluvchi asosiy omillardan biri ekspressiv-baholovchi birliklardir. Mazkur birliklar voqea-hodisalar yoki personajlarga nisbatan muallifning subyektiv munosabatini ifodalash bilan birga, o'quvchining ham shu yo'nalishda fikrlashiga pragmatik ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ijobiy yoki salbiy konnotatsiyaga ega bo'lgan sifatlar, obrazli ifodalar va baholovchi leksik birliklar o'quvchi ongida muayyan emotsional fon yaratadi. Natijada matnning informativ mazmuni estetik va ta'sirchan mazmun bilan boyiydi.

Perlokutiv effektning yuzaga kelishida metaforik va obrazli ifodalarning o'rni ham alohida ahamiyatga ega. Metafora badiiy matnda oddiy nominativ vosita sifatida emas, balki o'quvchini ma'lum assotsiativ fikrlashga undovchi pragmatik mexanizm sifatida faoliyat ko'rsatadi. Metaforik birlik orqali muallif yashirin mazmunni ifodalashi, murakkab tushunchalarni obrazli shaklda yetkazishi va o'quvchida estetik-hissiy reaksiya hosil qilishi mumkin. Shu jihatdan metafora badiiy kommunikatsiyada perlokutiv ta'sirni kuchaytiruvchi vositalardan biri hisoblanadi.

Dialogik nutq shakllari ham badiiy matndagi perlokutiv effektning muhim manbalaridan biridir. Personajlar nutqi orqali berilgan murojaatlar, buyruq, iltimos, e'tiroz, kinoya yoki bahs shaklidagi nutqiy birliklar nafaqat syujet rivojiga xizmat qiladi, balki o'quvchining personajlarga nisbatan munosabatini shakllantiradi. Dialog jarayonida yuzaga keladigan yashirin ma'nolar, presuppozitsiyalar va kommunikativ maqsadlar o'quvchi tomonidan interpretatsiya qilinadi hamda matnning pragmatik qatlamini ochib beradi.

Bundan tashqari, sintaktik qurilmalarning tanlanishi ham perlokutiv ta'sirni yuzaga chiqarishda muhim rol o'ynaydi. Takror, parallel konstruksiyalar, ritorik so'roq gaplar, undov shakllari va qisqa sintaktik birliklar badiiy matnda emotsional kuchlanishni oshiradi. Bunday vositalar o'quvchining diqqatini muayyan mazmuniy nuqtaga yo'naltirib, uning hissiy reaksiyasini boshqarishga xizmat qiladi.

Badiiy matnda perlokutiv effektning shakllanishi faqat alohida til birliklari bilan chegaralanmaydi. U matnning umumiy strukturalari, muallif nutq strategiyasi va kontekstual omillar bilan ham belgilanadi. Muallif tomonidan tanlangan tasvir usuli, voqealar ketma-ketligi, personajlar tizimi va badiiy detal kabi elementlar o'quvchi interpretatsiyasiga yo'naltirilgan murakkab pragmatik tizimni hosil qiladi. Shunday qilib, badiiy matndagi perlokutiv effekt ekspressiv leksika, obrazli ifodalar, dialogik birliklar, sintaktik vositalar va muallif strategiyasi asosida shakllanadigan ko'p qirrali pragmatik hodisadir. Mazkur vositalar orqali matn o'quvchiga nafaqat axborot yetkazadi, balki uning hissiy, estetik va kognitiv faoliyatiga faol ta'sir ko'rsatadi.

Badiiy matnning kommunikativ tabiati muallif tomonidan yaratilgan mazmunning o'quvchi tomonidan qabul qilinishi va qayta anglanishi jarayonida to'liq namoyon bo'ladi. Shu sababli badiiy diskurs tahlilida o'quvchi omili alohida ahamiyat kasb etadi. Matnning pragmatik ta'siri faqat muallif tomonidan qo'llangan lingvistik vositalar bilan belgilanmaydi, balki o'quvchining matnni idrok etishi, mavjud bilim zaxirasi, hayotiy tajribasi va kommunikativ vaziyatni anglash darajasi bilan ham uzviy bog'liqdir.

Perlokutiv effekt o'quvchi interpretatsiyasida ma'lum bir reaksiyaning shakllanishi orqali namoyon bo'ladi. Ushbu reaksiya hissiy, aqliy yoki xulqiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Masalan, badiiy matn o'quvchida hayrat, achinish, qo'rquv, zavq, norozilik yoki ma'lum ijtimoiy hodisaga nisbatan munosabat uyg'otishi mumkin. Mazkur holatlar matnning oddiy mazmuniy qabul qilinishidan farqli ravishda uning pragmatik ta'sir natijasini ifodalaydi.

O'quvchi interpretatsiyasida perlokutiv effektning shakllanishi, avvalo, matn va o'quvchi o'rtasidagi kommunikativ aloqaga bog'liq. Badiiy matnda mavjud bo'lgan ochiq va yashirin ma'nolar o'quvchi tomonidan turlicha talqin qilinishi mumkin. Chunki har bir o'quvchi matnga o'zining individual tajribasi, bilim darajasi, madaniy muhiti va estetik qarashlari asosida yondashadi. Shu bois bitta badiiy birlik yoki obraz turli o'quvchilarda turlicha pragmatik ta'sir hosil qilishi mumkin.

Badiiy matn interpretatsiyasida presuppozitsiya va kontekst muhim omillardan biri hisoblanadi. Muallif ko'pincha ma'lum axborotni bevosita ifodalamasdan, uni o'quvchining umumiy bilimlari va mantiqiy xulosalariga tayanib yetkazadi. Bunday yashirin ma'nolarni anglash jarayonida o'quvchi faol kommunikativ ishtirokchiga aylanadi. Natijada perlokutiv effekt tayyor holda berilmaydi, balki matn va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro munosabat jarayonida shakllanadi. O'quvchi interpretatsiyasida perlokutiv ta'sirning yana bir muhim jihati uning kognitiv xususiyatidir. Badiiy matn o'quvchini nafaqat hissiy jihatdan ta'sirlantiradi, balki muayyan fikrlash jarayoniga ham undaydi. Obrazlar tizimi, badiiy detallar, ramziy ma'nolar va muallif pozitsiyasi o'quvchining matn mazmunini chuqurroq anglashiga xizmat qiladi. Shu jarayonda o'quvchi matndagi lingvistik signallarni qayta ishlaydi va ularga asoslangan holda o'z interpretativ modelini yaratadi.

Perlokutiv effektning o'quvchi ongida namoyon bo'lishida estetik ta'sir ham muhim o'rin egallaydi. Badiiy asarning uslubiy xususiyatlari, tasviriy vositalari va emotsional ekspressiyasi o'quvchining estetik idrokini shakllantiradi. Aynan shu jihat badiiy matnni boshqa kommunikativ matnlardan farqlaydi: undagi ta'sir faqat axborot uzatishga emas, balki shaxsning hissiy va ma'naviy dunyosiga ta'sir ko'rsatishga qaratiladi. Demak, o'quvchi interpretatsiyasidagi perlokutiv effekt matn vositalari, muallifning kommunikativ strategiyasi va o'quvchining individual qabul qilish imkoniyatlari kesishgan nuqtada yuzaga keladigan murakkab pragmatik hodisadir. Badiiy matnning ta'sir kuchi aynan mana shu uch omilning o'zaro uyg'unligi orqali namoyon bo'ladi.

Badiiy matnda perlokutiv effektning pragmalingvistik xususiyatlarini o'rganish matnning kommunikativ va estetik imkoniyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, badiiy diskursda til birliklari faqat axborot yetkazish vazifasini bajarib qolmay, balki o'quvchining hissiy, kognitiv va estetik faoliyatiga yo'naltirilgan murakkab ta'sir mexanizmini ham yuzaga keltiradi. Perlokutiv effekt badiiy matnda muallifning kommunikativ maqsadi, tanlangan lingvistik vositalar, matn konteksti va o'quvchi interpretatsiyasi o'rtasidagi o'zaro munosabat asosida shakllanadi. Ekspressiv-baholovchi birliklar, metaforik ifodalar, dialogik konstruksiyalar, sintaktik vositalar hamda badiiy tasvir elementlari o'quvchiga ta'sir ko'rsatishni ta'minlovchi asosiy pragmatik omillar sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, o'quvchi badiiy kommunikatsiyada passiv qabul qiluvchi emas, balki matn mazmunini faol anglovchi va interpretatsiya qiluvchi subyekt hisoblanadi. Shu sababli perlokutiv effektning yuzaga kelishi faqat muallif tomonidan yaratilgan matn xususiyatlari bilan emas, balki o'quvchining bilim darajasi, madaniy tajribasi va individual idrok imkoniyatlari bilan ham belgilanadi. Badiiy matnning pragmatik tahlili shuni ko'rsatadiki, uning ta'sirchanligi shakliy vositalar va mazmuniy qatlamlarning o'zaro uyg'unligi natijasida yuzaga keladi. Perlokutiv effektning tadqiq etish orqali badiiy asarning kommunikativ strategiyalari, muallif pozitsiyasi hamda o'quvchi reaksiyasining shakllanish mexanizmlarini aniqlash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, badiiy matnda perlokutiv effekt pragmalingvistik jihatdan murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, u muallif, matn va o'quvchi o'rtasidagi kommunikativ munosabatlarning asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Mazkur hodisani o'rganish zamonaviy badiiy diskurs tadqiqotlarining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida tilshunoslikda matnning ta'sirchanlik imkoniyatlarini yanada kengroq yoritishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. — New York: Academic Press, 1975. — P. 41–58.

2. Leech G. N. Principles of Pragmatics. — London: Longman, 1983. — 250 p.
3. Levinson S. C. Pragmatics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983. — 420 p.
4. Van Dijk T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008. — 267 p.
5. Van Dijk T. A. Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. — London: Longman, 1977. — 261 p.
6. Кубрякова Е. С. Начала когнитивной науки о языке. — Москва: Языки славянской культуры, 2004. — 135 с.
7. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — Москва: Наука, 1981. — 140 с.
8. Mahmudov N. O'zbek tili pragmatikasi masalalari. — Toshkent: Fan nashriyoti, 2010.
9. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008.
10. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. — Toshkent: Fan, 2008.
11. Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini. — Toshkent: Fan, 2001.
12. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. — Toshkent: Akademi-nashr, 2010.
13. Iser W. The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978. — 239 p.
14. Jauss H. R. Toward an Aesthetic of Reception. — Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982. — 274 p.